

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Opgetekend

Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425

van Egmond, A.J.

Publication date

2019

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Egmond, A. J. (2019). *Opgetekend: Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Deel III Organisatie: werken voor het Haagse hof

Mecenaat en patronaat

Frits van Oostrom richtte zich in zijn *Woord van Eer* in het bijzonder op het literair mecenaat van de graven rond 1400.¹ Hoewel we teksten kennen en vermeldingen in de rekeningen hebben, weten we nog steeds weinig over de exacte relatie tussen de graven uit het Beierse huis en deze auteurs. Het literaire mecenaat van de graven lijkt niet te hebben bestaan uit het in dienst nemen van auteurs of zelfs het verschaffen van opdrachten aan zelfstandige schrijvers; een vast dienstverband aan of bestellingen van het hof waren geen voorwaarde voor het ontstaan van literatuur. Zo werkte een (middeleeuws) letterkundig mecenaat vrijwel nooit, aldus Van Oostrom. Het Hollands-Beierse mecenaat was op zijn hoogst een vorm van patronaat, waarbij het resideren van de graaf in Den Haag de voorwaarden voor culturele bedrijvigheid schiep.² Van Oostrom beschouwt mecenaat als een meer directe vorm van begunstiging en patronaat als begunstiging op afstand. Preciezer gezegd verstrekte de mecenas geld en/of goederen terwijl de patroon alleen zijn autoriteit verleende. Een door de vorst besteld boek met een al dan niet verluchte tekst betreft zijn mecenaat, een aan hem opgedragen tekst, mondeling of opgeschreven, behoort tot zijn patronaat.³

Uiteraard zijn er bij de geschilderde voorstellingen op perkament en papier raakvlakken met het beschreven literaire patronaat: een portret in een handschrift droeg bij aan de visualisering van de eventuele opdracht van een boek aan een vorst.⁴ Voor objecten anders dan boeken is een verschil tussen mecenaat en patronaat echter niet zo eenduidig te maken. De rekeningen getuigen niet van situaties waarin een beeld of beschilderd paneel met een representatie van de vorst op eigen initiatief van de ambachtsman werd vervaardigd. De besproken representaties van de graven uit het Beierse huis kwamen tot stand in een uitgesproken economisch verband: de graaf wenste een specifiek object met een specifieke voorstelling – de beelden in de gravenreeks, de tombe, de munten en zegels –, een ambachtsman maakte het en kreeg voor zijn uren en het geïnvesteerde materiaal betaald. Hooguit vervaardigde hij een object dat hij de vorst toonde in de hoop dat deze het zou aanschaffen, daarmee de materiaalkosten en geïnvesteerde uren compenserend, maar het komt niet voor dat deze het aan de vorst opdroeg en overhandigde in de hoop of met de verwachting een beloning te genereren. Materieel patronaat laat zich voor deze periode dus niet uitleggen in analogie met literair patronaat.

¹ Van Oostrom 1987a.

² Van Oostrom 1987a, en de erop volgende discussie in Ebels-Hoving 1990 en Van Oostrom 1990.

³ Van Oostrom 1987a, 300. In het Nederlands en Duits worden zowel patronaat als mecenaat gebruikt, inwisselbaar of met verschillende reikwijdtes. In het Italiaans is er een duidelijk inhoudelijk verschil tussen beide woorden: *patrocinio* verwijst naar politiek mecenaat en *mecenatismo* naar artistiek mecenaat. De moderne Engelse vakliteratuur maakt gebruik van het weinig specifieke woord *patronage*, zie Binski en New 2012. Van het wel voorkomende maar ouderwetse *maecenate* wordt geen gebruik gemaakt. In het kader van *professionalism* werkt Binski ook nog het woord *clientage* uit, een situatie waarin een opdrachtgever passief gebruik maakt van de diensten van een professional maar daarbij niet de invloed uitoefent van een veel actiever patroon. Voor *patronage* in relatie tot de internationale gotiek, zie Binski 2016.

⁴ Bij het aanbieden van een boek ging het niet altijd alleen om de tekst in de eerste originele versie ofwel een vertaling ervan, blijkt als dezelfde teksten in verschillende prachtig uitgevoerde presentatie-exemplaren steeds aan andere vorsten worden aangeboden. Dit was wel een uitzondering, het was de gewoonte een literaire tekst aan één persoon op te dragen, zie Chavannes-Mazel 1988, 147-172; Chavannes-Mazel 2004; Stroo 2002.

In navolging van Joachim Bumke stelde Van Oostrom dat residentieëring een basisvoorwaarde is voor de ontwikkeling van hoven tot centra van literatuur. Pas door de vestiging van een residentie kon een stabiele hofcultuur tot bloei komen waarbij er voortdurend een select, en op gezette tijden een veel groter, publiek aan het hof present was om naar auteurs te luisteren.⁵ Hans Smit trok deze lijn door: hij stelt dat een residerende graaf, met zijn ambiance van adellijke hovelingen en bureaucratie, een essentiële voorwaarde was voor het ontstaan van een cultureel klimaat. Ambulante hoven waren minder aantrekkelijk voor de rondreizende dichters, sprooksprekers, muzikanten, kunstenaars en andere kunstenaars die de kost verdienden door het voordragen of vertonen van hun kunsten. Na grafelijke afwezigheid moest de infrastructuur rond het hof weer op gang komen en moest het bericht over het vorstelijk resideren de ‘kunstenaars’ kunnen bereiken voordat weer verder getrokken werd.⁶ Gerard Nijsten schetst voor de literatuur aan het Gelderse hof een soortgelijk beeld en benadrukt dat de vorst en zijn hof veeleer een passieve rol hadden.⁷ Deze breed gedragen visie gold vooral voor de literaire hofcultuur die het moest hebben van veelal rondreizende aanbieders; deze gaat echter niet op voor de materiële hofcultuur.

In het tweede deel van deze studie is besproken dat de graven uit het Beierse huis hun tijd gelijk verdeelden over de graafschappen Holland en Henegouwen, waarbij het Binnenhof in Den Haag en het grafelijk kasteel in Le Quesnoy golden als residenties (zie *Resideren op het Binnenhof*). Deze waren zeer gunstig gelegen aan de periferie van het meest verstedelijkte gebied van westelijk Europa waar het goed inkopen doen was. Het frequenteren van meer tijdelijke verblijfplaatsen, gesitueerd in Holland en Henegouwen maar ook in het tussengelegen Vlaanderen en Brabant, was minstens zo belangrijk voor het ontstaan van een materiële hofcultuur aan het Hollands-Henegouwse hof als resideren. De materiële hofcultuur was juist gebaat bij de mobiliteit van het ambulante hof, zeker als er sprake is van een enigszins vast reizen-verblijfpatroon zoals hier. Uiteraard brachten rondreizende kooplieden hun koopwaar aan de man door het hof te bezoeken, maar andersom kwam vaker voor: het rondreizen van het hof bracht hovelingen met regelmaat in de buurt van vertrouwde en nieuwe aanbieders, die in de steden hun werkplaats, voorraad en/of verkooppunt hadden. Bij bekenden, herbergiers en andere bemiddelaars informeerden de hovelingen actief naar het nieuws over producten, sprekers, koop- en ambachtslieden; ook gaven ze ruchtbaarheid aan de wensen van de graaf en gravin en de eerstvolgende locatie waar het hof zich op zou houden, zodat rondreizende aanbieders hen wisten te vinden. Voor grote projecten werd op zoek gegaan naar de juiste ambachtslieden; ook werden kooplieden voor het hof op pad gestuurd om een specifiek object aan te schaffen. Zo was er sprake van een dynamiek tussen hovelingen en aanbieders van cultuur. Dit derde deel brengt deze activiteiten in beeld.

Om de materiële uitingen aan het Hollandse hof zo goed mogelijk te kunnen contextualiseren, worden deze activiteiten uiteraard bekeken vanuit een mogelijk grafelijk mecenaat – de totstandkoming van het object als materieel geworden wens van de vorst. Tevens wordt uitgegaan van een breder patronaat, dat hier begrepen moet worden in lijn met de besproken definitie van een residentie en die gegeven voor letterkundig patronaat. Materieel

---

⁵ Bumke 1987 geciteerd in Van Oostrom 1987a, 16. Dit gold in de Nederlanden tevens voor de tweede helft van de dertiende eeuw, zie Van Oostrom 1998.

⁶ Smit 1993, 26-27.

⁷ Nijsten 1993, 157.

patronaat is hier de totstandbrenging van een context, waarin de specifiek door de graaf gewenste objecten worden gerealiseerd en een plaats hebben, maar ook andere luxe objecten door graaf en hovelingen worden gevraagd, waarbij het hof in zijn geheel optreedt als consument om in de behoeften van de graaf en gravin te voorzien. Die context bestaat uit een organisatie van hovelingen, beschikbaar gestelde financiële middelen en waardering voor het object. Resideren is daarbij geen vereiste, maar heeft wel gevolgen voor het soort object dat gevraagd wordt.

Consumptie

Het hof zal dus worden beschouwd als consument. De relatie tussen mecenaat en consumptie is tot nog toe alleen uitgewerkt voor de Italiaanse Renaissance. Economisch-historicus Richard Goldthwaite stelde in 1993 dat mecenaat een vorm van consumptie was en daarmee als cultureel fenomeen gerelateerd aan de veranderende mogelijkheden en behoeften van de economie en maatschappij; traditioneel mecenaatonderzoek – met vragen naar vorm, inhoud en stijl van het object en naar de relatie tussen mecenas en kunstenaar – vond hij tekortschieten.⁸ Hoewel Goldthwaite kunstobjecten zag als onderdeel van de materiële cultuur, richtte hij zich alleen op de vraag naar aankleding van altaren in steeds meer publiekelijk toegankelijke kerkgebouwen, naar wereldlijke architectuur en naar de inrichting van de leefruimte. Tien jaar later benadrukte Evelyn Welch dat hoofse besteding aan allerhande soorten luxe objecten nog steeds veelal werd benaderd als elitair en door het vragende individu bepaald, in plaats van als door aanbod bepaald. Hoewel veel van de goederen voor hoven in opdracht werden gegeven bij ambachtslieden (*made-to-order*), waren er ook veel verschillende goederen die kant-en-klaar (*ready-made*) van dezelfde werkplaatsen of bij kooplieden werden aangeschaft.⁹ Opnieuw wordt mecenaat gepresenteerd in het bredere kader van consumptie, waarvan Welch ook de praktische kanten belichtte. De aanschaf van luxe objecten in de Italiaanse Renaissance wordt in economisch-historische onderzoek dus benaderd vanuit het kunsthistorisch mecenaatonderzoek.

Voor de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne hoven benoorden de Alpen is sprake van een duidelijkere scheiding tussen historisch en kunsthistorisch onderzoek. Traditioneel kunsthistorisch mecenaatonderzoek is verricht voor de omvangrijke Engelse, Franse en Bourgondische hoven.¹⁰ Daarbij is vooral de nadruk gelegd op vorsten en hun hofschilders, die als kamerling (*valet de chambre*) in de nabije omgeving van de vorst verkeerden en politieke ambities omzetten in afbeeldingen met een enkele keer aandacht voor het netwerk rondom de vorst om het proces van totstandkoming van kunstwerken beter te kunnen karakteriseren.¹¹ Deze studies beperken zich echter nog steeds tot de hoofse kunsten – edelsmeedwerk, borduurkunst en schilderwerk – en gaan voorbij aan kleding en accessoires, devotieobjecten en gedecoreerde alledaagse gebruiksobjecten, die veelal van kooplieden werden aangeschaft en alle onderdeel waren van een brede materiële cultuur en een gevarieerde hoofse consumptie.

⁸ Goldthwaite 1993, vooral Introduction. Traditionele studies zijn bijvoorbeeld Wackernagel 1938; Kent, Simons en Eade (red.) 1987.

⁹ Welch 2002, 306; Welch 2001; Welch 2005, vooral 123-163, 212-273.

¹⁰ Bijvoorbeeld Branner 1965; Meiss 1967; De Winter 1976; Martindale 1972; Warnke 1993; Lindquist 2004. Voor onderzoek naar inventarissen, zie noot 548.

¹¹ Bourgondische hof, zie Chipps Smith 1998; Engelse hof, zie Kent Lancaster 1972. Voor organisatie van de hoven, zie ook noot 774.

In historisch onderzoek naar de Lage Landen was er lange tijd vooral aandacht voor de economie van de autonome steden; van de aanwezigheid van een hofhouding werd geen notitie genomen.¹² Inmiddels worden hoven benaderd als consumenten, als omvangrijke organisaties die, zij het indirect, van invloed waren op de groei van de regionale economie.¹³ Met name het Bourgondische hof is onderwerp van onderzoek naar consumptie. De hofhouding streek na 1430 neer in de Zuid-Nederlandse steden waar zich de meeste aanbieders van goederen bevonden en optimaal geconsumeerd kon worden.¹⁴ Er is allereerst aandacht voor de aanvoer die in alledaagse consumptie voorzag, bestaande uit eten, drinken, voer, livrèilaken en brandstoffen, die kwantitatief is geanalyseerd. Deze hoofse vraag was een welkome aanvulling maar niet bepalend voor de markt voor levensmiddelen. Een veel kleiner aandeel van de totale kosten van een hofhouding betrof luxe stoffen, bont en wapentuig, edelsmeed-, tapijt- en schilderkunst, bijvoorbeeld aangeschaft in Brugge. Hoewel het grootste en continue deel van de vraag kwam van burgerlijke en religieuze instellingen en individuen, zwengelde de aanwezigheid van het hof wel de vraag naar, steeds meer geïndividualiseerde, luxe objecten aan bij de zelfbewuste burgerlijke elite die zich omringd zag met adellijke pracht en praal.¹⁵ Historisch onderzoek naar hoofse consumptie benoorden de Alpen heeft zich dus toegelegd op, veelal kwantitatief, onderzoek naar alledaagse consumptie door hoven, met een uitweiding over de aanschaf van luxe objecten.

De kunsthistorische aard van deze studie maakt dat hier de benadering is gekozen die vanuit het onderzoek naar kunstobjecten en mecenaat de consumptie van luxe objecten kwalitatief analyseert. Consumptie wordt hier als volgt geformuleerd: het betreft een sociale handeling met een voor de vorst representatief doel, die gemeten kan worden door de hoeveelheden aangeschafte objecten, hun waarde en prijs te bestuderen, maar alleen begrepen kan worden door onderzoek naar de bij de verkrijging ervan betrokken personen en hun onderlinge relaties.¹⁶ In het vorige hoofdstuk zijn de aanschaffen van luxe objecten vanwege het onregelmatig voorkomen ervan en vanwege de onvolledigheid van de (geselecteerde) rekeningen behoedzaam kwantitatief gepresenteerd, met waar nuttig een vermelding van de prijs. De prijzen zijn waar mogelijk onderling vergeleken. De nadruk ligt in dit deel vooral op de tweede component van de definitie van consumptie, waarvoor de rekeningen zich beter lenen: ze bieden de mogelijkheid inzicht te verkrijgen in de organisatorische kant van hoofse

¹² Vale 1995, 33; Blockmans 1996, 16, 25; Aymard en Romani 1998, 1.

¹³ Aymard en Romani 1998, 1; Stabel 2006. Deze benadering vormt het snijvlak tussen enerzijds de ontwikkeling om hoven in historische context te plaatsen waarin ook de *Residenzenforschung* past, zie ook Gunn en Janse 2006, en anderzijds de revaluatie van consumptie als waardig historisch fenomeen, zie onder andere Brewer en Porter 1993; Ryckbosch 2015.

¹⁴ Blockmans et al. 1998. Het Bourgondische hof is hiervan het belangrijkste voorbeeld, zie Caron et al. 1998.

¹⁵ Blockmans et al. 1998. Over de relatie tussen pracht en praal en de verdeling van rijkdom in de Bourgondische periode, zie Van Uytven 1992. Bijvoorbeeld Peter Stabel onderzoekt momenteel de relatie tussen het Bourgondische hof en de economie van de stad Brugge, zie Stabel forthcoming, waarvan een voorlopig hoofdstuk online gevonden kan worden, 'A prince goes shopping. Luxuries, the duke and the city' (chapter 3). Dit valt binnen het kader van het lopende project *De economie van het hofleven. Interactie tussen hof en stad in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (01-01-2015 tot 31-12-2018).

¹⁶ Deze definitie is gebaseerd op die voor handel in De Boer 2000, 251: 'Trade is a social action with an economic goal, which can only be measured through the study of the quantities of goods bought, sold and transported, their value and prices, expressed in money etc., but which can only be understood and appreciated through the study of the men and women who were involved as merchants, brokers, transporters, ship-owners, hostellers etc., the ties between them as individuals and as groups, and their ability to adapt to changing circumstances.'

besteding als onderdeel van het grafelijke patronaat, door de betrokken hovelingen en andere bemiddelaars, kooplieden en ambachtslieden te bestuderen.

Opzet

Dit derde deel heeft betrekking op die lieden van de hoforganisatie die materiële representatie mogelijk maakten. Aan de hand van de bepalingen van een Hollandse hofordonnantie uit de periode 1351-1356, een type bron gecontextualiseerd door Werner Paravicini en Malcolm Vale, wordt duidelijk dat de hoforganisatie was ingedeeld in drie lagen, namelijk meesters, garsoenen en knechten, waarbij het eigenlijk werk vooral werd uitgevoerd door lieden in de laatste twee posities. Uit een livrelijst uit dezelfde periode blijkt dat verder onderscheid werd gemaakt naar afkomst: de adellijke hovelingen ontvingen een livrei, een grafelijk kleed, van betere kwaliteit en in andere kleur dan lieden lager in sociale rangorde. Het aanschaffen van luxe objecten werd echter veelal, anders dan de meer gestructureerde taken aan het hof, *ad hoc* uitgevoerd door hovelingen ongeacht hun afkomst of positie aan het hof. Daarbij wordt uit de rekeningen niet altijd duidelijk wat de inmenging van de graaf en gravin is geweest (hoofdstuk 7).

Die hovelingen gingen contacten aan met kooplieden, wisselaars en ambachtslieden. De kooplieden verkochten materialen die aan het hof zelf werden verwerkt, voor de livrei maar ook voor grafelijke kledingstukken, en luxe objecten die zonder aanwijzing van de graaf en gravin konden worden aangeschaft. Hovelingen konden profiteren van een breed aanbod op de markten in Vlaanderen en Brabant, maar tevens in steden in de eigen graafschappen, waar in iedere stad ook lombarden en wisselaars beschikbaar waren. De in het eerste deel van deze studie genoemde opdrachtsituaties worden hier verder uitgewerkt door de rol van betrokken hovelingen en ambachtslieden te belichten, maar ook makers van objecten zonder voorstellingen komen aan bod. Omdat een enkele ambachtsman in vaste dienst werd genomen, kan het verschil in werkomstandigheden met zelfstandige ambachtslieden worden behandeld. Hoewel ook deze studie zich niet richt op alle mogelijke voorwerpen die voor het hof werden aangeschaft, wordt onder de noemer materiële representatie een breed assortiment objecten belicht. Hier wordt gepoogd een samenhangend beeld te creëren van de luxe consumptie van een middelgroot hof in de veertiende eeuw (hoofdstuk 8).

De nadruk op het organisatorische realiseren van materiële representatie brengt ons terug bij de klerken die de voor ons meest cruciale rol speelden in de hoofse consumptie, namelijk het aanleggen van een voor ons nog beschikbare administratie in rekeningboeken. Het functioneren van de kanselarij laat zich, aan de hand van slechts de rekeningen, enigszins onderzoeken. De rekeningboeken zijn de enige van het Haagse hof bewaard gebleven objecten waarvoor in die rekeningen zelf met zekerheid betalingen aan te wijzen zijn. De posten registreren de kosten voor het aanleggen van de administratie, het voorbereiden van de rekeningbladen, het uitschrijven van de netversies en zelfs het versieren van de belangrijkste initialen in de boeken. Hier wordt een insteek geïnitieerd door Dick de Boer verder opgepakt. De openingen en sluitingen van de boeken getuigen van de gebruikers van de boeken, geïnventariseerd door Yvonne Bos-Rops, een gemengd gezelschap van edellieden, hoge functionarissen en betrokken klerken. De rekeningboeken blijken prestigieuze objecten te zijn geweest die een belangrijke rol speelden in de bijeenkomsten van edelen waar het financieel beheer van de graafschappen werd gecontroleerd (hoofdstuk 9).